14.-15. Yüzyıl Türkçe Tıp Eserleri*

14th-15th Century Turkish Medical Manuscripts

Mahmut TOKAÇ[a]

[a]İstanbul Medipol Üniversitesi
Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD,
İstanbul, Türkiye

Yazışma Adresi/*Correspondence:*
Mahmut TOKAÇ
İstanbul Medipol Üniversitesi
Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD,
İstanbul, Türkiye
mtokac@medipol.edu.tr

ÖZET İslam dünyasında 13. yüzyıla kadar diğer tüm ilimlerde olduğu gibi tıp alanında yazılan eserler genellikle Arapça olarak kaleme alınırdı. Selçukluların zayıflamasıyla birlikte Anadolu'da ortaya çıkan beylikler döneminde Türkçe tıp eserleri de verilmeye başladı. Bu bölümde 14-15. yüzyıllarda telif ya da tercüme edilen Türkçe Tıp Yazmaları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tıp tarihi; türkçe tıp yazmaları; beylikler; Osmanlı

ABSTRACT Until the 13th century in the Islamic world, works written in the field of medicine, as in all other sciences, were generally written in Arabic. With the weakening of the Seljuks, Turkish medical works began to be published during the principalities that emerged in Anatolia. In this chapter, 14-15. brief information will be given about Turkish Medical Manuscripts that were written or translated in the centuries.

Keywords: History of medicine; turkish medical manuscripts; principalities; Ottoman

**Bu makale yazarın "İlk Dönem (14-15. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri" adlı tezinin Türkçe Tıp Yazmaları bölümünden yazarın kendisi tarafından yeni bilgilerle güncellenerek hazırlanmıştır.*

KAYNAK GÖSTERMEK İÇİN:
Tokaç M. 14.-15. yüzyıl Türkçe tıp eserleri. Gültekin E, editör. Türk-İslam Tıp Tarihi Araştırmalarında Kaynaklar. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2024. p.38-46.

Türklerin İslama girişlerinden itibaren Anadolu Selçukluları döneminin sonuna kadar tüm Türk devletlerinde ilim dili Arapça idi. Moğol istilası sonucunda Anadolu Selçuklularının hakimiyeti zayıflayınca beylikler kurulmaya başlandı. Eserlerin itibarlı kimselere ithaf edilmesi geleneği dolayısıyla Türkçe'den başka dil bilmeyen Beylere armağan edilen eserler Türkçe olarak yazılmaya başlandı. Bu eserlerin çoğunda tarih verilmemişse de imlası, yazı çeşidi, kullanılan kağıt, cilt vs. gibi faktörler yardımıyla yazım tarihleri yaklaşık olarak saptanabilmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla kronolojik sıraya göre eserler ele alınacaktır.[1]

TUHFE-İ MÜBÂRİZÎ

Hekim Bereket'in Arapça yazmış olduğu *Lübabü'n-Nuhab* (*Tuhfe-i Mübarizi* adıyla Farsça'ya da çevirmiştir) adlı eserinin kendisi tarafından yapılan tercümesidir. Anadolu'da ilk Türkçe tıp eseri olarak bilinir.[2]

Kendi tecrübelerini de aktarmakla birlikte İbn-i Sina'nın *Kanun fi't-Tıbb* adlı eserinin bazı bölümlerini açık ve kolay anlaşılır bir şekilde özetlemiştir. Bölüm ve kaideleri birer daire çizerek anlatmasıyla meşhurdur.

Dört bölümden oluşan eserin birinci aslı '*tabiat işleri*' başlığıyla bedenin dört unsuru, dokuz mizac, dört hılt, organlar, üç kuvvetten gelen işlerden bahseder. İkinci asıl '*tabiat yolundan dışarı işleri*' başlığıyla hastalık türleri, sebepleri ve belirtileri anlatılır. Üçüncü asıl '*sağlığı korumak*' ile ilgili dokuz fasıldır. Burada hava, yemek ve içmek, ha-

reket, uyku ve mizaclardan bahsetmektedir. Dördüncü asıl '*otalamak ahvalin*' yani tedavi etmenin yollarını bildirir. Burada da '*müfred devalar*' (basit/tek başına kullanılan ilaçlar) ile '*mürekkeb devalar*' (bileşik/kompoze/karıştırılarak hazırlanan ilaçlar) belirtilir.[3-6]

Bir nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi (Türkçe Yazmalar 12049, bazı kaynaklarda 2004)'de, diğer bir nüshası da Paris Milli Kütüphanesi'ndedir. (E. Blochet; (Bibliotheque Nationale) Catalogue des Manuscrits Turcs, C: 1, Paris, 1952, s: 70.) Her iki nüshası da Hekim Bereket'in doğrudan doğruya Türkçe yazdığı eseri *Kitab-ı Hülâsa der İlm-i Tıbb* ile ona ait olduğu tahmin edilen Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiş *Tabi'at-nâme* isimli başka bir Türkçe eserle birlikte ciltlenmiştir.[5-9]

Binnur Erdağı Doğuer tarafından hazırlanan *Tuhfe-i Mübârizî*, Metin ve Sözlük olarak TDK tarafından 2013 yılında basılmıştır.

HÜLÂSA

Hekim Bereket'in Aydınoğlu Mehmed Bey adına doğrudan Türkçe yazdığı ve tam adı ***Kitab-ı Hülâsa der İlm-i Tıbb*** olan eseridir. Kadim tıpla ilgili kısa bir teorik bilgilerden sonra, Antik Çağdan beri gelenek haline gelen yöntemle, baştan ayağa bütün hastalıklardan bahseder. Yirmi yedi bölümden oluşan yazmada bilgiler şematik olarak verilmiştir.[5]

Tuhfe-i Mübârizî ve Tabi'at-nâme ile birlikte ciltlenmiş nüshalar halinde Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi ve Paris Milli Kütüphanesi'nde iki nüshası mevcuttur.

Binnur Erdağı Doğuer tarafından hazırlanan *Hulâsâ-Tuhfe-i Mübârizî*, Metin ve Sözlük olarak Ürün yayınları tarafından 2016 yılında basılmıştır.

TABİ'ATNÂME

Koruyucu hekimliğe ait mesnevi tarzında yazılmış 372 beyitlik manzum bir eser olup, Farsça'dan tercüme edilmiştir. Eserdeki;

"Kuru üzüm dahı oldı germ ü ter / Âb-dâne bögrege ol nef' ider

Lîk hayli kılur ishâle meded / Kanı göyündürür î cânı cesed

Def' ider anun dahı zarın hıyâr / Dinle Tutmacı'dan olsun yâd-gâr"

mısralarından çevirenin adı veya mahlasının Tutmacı olduğu anlaşılmaktadır. İslam medeniyetinde tıp konuları içinde kabul edilen, su, ekmek, meyve ve meyve suları, yemekler, çiçekler ve kokuların özellikleri, yan etkileri ve bunların giderilmesi yanında, yay çekmek, hamama gitmek, uyumak, müzik ve müzik aletlerinin özelliklerinin insana etkisinden bahseden konuları içerir.

Hekim Bereket'in Tuhfe-i Mübârizî ve Hulasa isimli eserleriyle birlikte ciltlenmiş nüshalar halinde Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi ve Paris Milli Kütüphanesi'nde iki nüshası mevcuttur.

EDVİYE-İ MÜFREDE

İshak b. Murad tarafından yazılan ve Türkçe telif eserler arasında tarihi bilinen ilk eserdir. Eser içinde geçen "*Gerede kal'asında Arkut tağında peyğamber hicreti tarihinden yėdi yüz toksan iki yılında cem' olundı*" ifadesine dayanılarak Hicri 792 (Miladi 1389-90) yılında yazıldığı kanaati hakimdir.[10]

Havassu'l-Edviye olarak da adlandırılan eser birçok yerde Hacı Paşa'nın Müntahab-ı Şifa eseri ile bir mecmua halinde istinsah edilmiş nüshaları olduğu için adı *Müntahab-ı Şifa* olarak da belirtmekte ya da Hacı Paşa'nın *Müntahab-ı Şifa* eseri İshak b. Murad'a atfedilmektedir.

Kitabın birinci bölümünde ilaç ve bitkiler alfabetik olarak verilmiştir. İkinci bölümde ise baş, göğüs boşluğu organları, karın boşluğu organları ile harici hastalıklar ve ateşli hastalıklardan bahseder. Sonra Zahire-i Harzemşahi'den ve İbn Sina'dan naklen verilen makalelerin eklendiği bölüm bir çeşit bahnamedir. Metnin sonunda Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğü vardır. Eser, bir tek kitaptan çevrilmeyip, bir derleme ve yeniden değerlendirmedir.

Malatya (1196), Bursa Haraççıoğlu (1134), Süleymaniye Pertevniyal (744) ve Paris Milli Kütüphanesi'nde (A. F. 170)'de Müntahab-ı Şifa ile birlikte ciltli nüshaları yanında Fatih Millet (Tıp 109), Topkapı Revan (1693) [Takvimü'l-Büldân adlı eserin arkasına eklenmiş eksik bir nüshadır.], Zile (3097), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (T.Y. 495) ve Gotha Küt. Pertsch, (Türk-Hand 113) nüshaları da vardır.

Mustafa Canpolat ve Zafer Önler'in hazırladığı Edviye-i Müfrede TDK tarafından 2007 yılında basılmıştır.

MÜFREDÂT-I İBN-İ BAYTAR TERCÜMESİ

İbnü'l-Baytar'ın kısaca *el-Müfredât* adıyla meşhur olan *el-Cami' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye* adlı Arapça eserinin bir çevirisidir. (Mütercimi bilinmiyor.) Anadolu'yu da gezmiş olması nedeniyle, İbnü'l-Baytar'ın bu kitabı Türkiye tıbbi bitkileri için çok önemli bir kaynaktır. Bu eser (*el-Müfredât*) Osmanlı döneminde yazılmış birçok

Türkçe eser için ana kaynak olmuştur. Eserde drogların isimleri alfabetik sıra ile Türkçe ve Grekçe olarak verilmiştir. Hekim Ridani tarafından 1861'de *Risale-i Levazımı Tıp min Şeyh İbn Baytar* isimli bir çevirisinin daha olduğu bildirilmiştir.[11,12]

Birçok nüshası vardır. Bazıları; Antalya Tekelioğlu (478), Ali Emiri, Tıp (26), Haraççıoğlu (1118/9), Süleymaniye Esad Ef. (2479), Ayasofya (3745) ve Lala İsmail (389/6)'de nüshaları vardır. Zagrep Şarkiyat Enstitünde (Y. 1139/4) bir nüshası olduğu bildirilmiştir. Çok sonraları yazılan birer kopyası da İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. 1204 ve 2661, Münih Bayerische Staats Bibliothek Cod. Turc. 243/2 numaralarda kayıtlıdır. III. Ahmed 2113'de 896 hicri tarihli bir nüsha daha vardır.[11,12] (Yanmadan önce Saraybosna Şarkiyat Enstitüsünde (Y. 2461) bir nüshası daha olduğu kayıtlardadır.)

Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi, Yasemin Yıldız'ın Paki Küçüker danışmanlığında 2016 yılında doktora tezi olarak hazırlanmış, Paki Küçüker ve Yasemin Yıldız adına Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytâr, Baytâr-Nâme adıyla 2022 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır. Bu arada Kevser Topkar koordinatörlüğünde *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar* adıyla Sağlık Bilimleri Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır.

KİTAB-I KAMİLÜ'S-SINÂA Fİ 'İLMÜ'T-TIBB TERCÜMESİ (KÂMİLÜ'S-SINÂATİ'T-TIBBİYYE)

İslam döneminin ilk yazarlarından ve Büveyhoğlu Adudüddevle'nin özel hekimi Ali b. Abbas el-Mecûsî tarafından yazılan ve *Kitabu'l-Melikî* olarak meşhur olan *Kitab-ı Kamilü's-Sınaa fi 'ilmü't-Tıbb* adlı eserin Aydınoğlu Umur Bey adına yapılmış olan kısmen eksik bir çevirisidir. Yazarı bilinmemektedir.

Eserin Arapça orijinal metninde ikinci cüzünün üçüncü makalesinin bir bölümü olan "Ateş ve şişlerin tedavisi" ile dördüncü makalenin bir kısmı olan "Bedenin dış kısmına arız olan hastalıklar" bölümlerinin tercümesi yer almaktadır.

"*İlk Dönem (XIV-XV.Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri*" başlıklı doktora tezimizde Bursa Hüseyin Çelebi (819) ve İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kütüphanesi'nde (4480) nüshalarının olduğunu, ayrıca sadece Suveren ve Uzel'in bir makalesinde Manisa Muradiye (1853)'de bir nüshasının olduğunun da ifade edildiğini belirtmiş olsak da Mustafa Koç *Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye* üzerine yazdığı makalesinde İstanbul Üniversitesi nüshasının aslında Bursa nüshasının eksik cildi olduğunu, Manisa nüshası olarak kaydedilen eserin *Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye Tercümesi* ile alakası olmayıp İbrâhîm b. Ebû Sa'îd el-Magribî el-Alâî'nin Arapça bir eserinin tercümesi olduğunu belirtmekte ve bir başka makalesinde de[15] bu eseri tanıtmaktadır.[3,13-15]

MÜNTEHAB-I ŞİFA

Hekim Hacı Paşa'nın (Celadettin Hızır b. Hoca Ali) Arapça olarak yazdığı *Şifa'ü'l-Eskam ve Devâü'l-Âlam*'dan aynı planda Aydınoğlu Mehmed Bey adına yaptığı Türkçe bir özettir.[16]

Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde iki bab halinde teorik (nazarî/ilmî) ve teorik (amelî) tıp bilgileri; ikinci bölümde yiyecekler (gıdalar), içecekler (şerbetler) ve ilaçlar (edviye/devalar); üçüncü bölümde hastalıkların sebepleri, alametleri ve ilaçları (teşhis ve tedavi yolları) anlatılır.

Malatya (1196), Bursa Haraççıoğlu (1134), Süleymaniye Pertevniyal (744) ve Paris Milli Kütüphanesi (A. F. 170)'de Edviye-i Müfrede ile birlikte ciltli nüshaları yanında ayrıca Süleymaniye Ayasofya (3752) ve Kadızade Mehmet ef. (351), Topkapı Müzesi (545), Fatih Millet (294), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Yıldız (233 ve 877) bazı müstakil nüshaları olduğu bildirilmektedir. Hamidiye 1041/4 ise Müntahab-ı Şifa olarak kayıtlı eser Hacı Paşa'nın eseri değil İshak b. Murad'ın Edviye-i Müfrede'sidir.[17,18]

Zafer Önler'in hazırladığı *Müntehab-ı Şifa* önce "Giriş ve Metin" kısmı 1990 yılında TDK tarafından, sonra "Sözlük" kısmı 1999 yılında Simurg tarafından iki ayrı cilt halinde yayınlanmış, 2019 yılında ise TDK tarafından "Giriş-Metin-Sözlük" şeklinde tek cilt olarak ikinci kez yayımlanmıştır.

TESHİL

Hekim Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa* adlı eserinin teorik ve anlaşılması zor kısımlarını çıkartarak kısalttığı eseridir. *Et-Teshil fi't-Tıb, Kitabü't-Teshil fi't-Tıb, Teshilü'ş-Şifa* olarak da adlandırılmaktadır. Sonraki yüzyılda Sabuncuoğlu'nun önerisiyle öğrencisi Muhyiddin Mehhi [Me-hî[15] ya da Mekki[16] olarak da kayıtlar vardır.] öğrenimini ve ezberlenmesini kolaylaştırmak için 1466/67 de *Müfid* veya *Nazmü't-Teshil* adıyla manzum olarak kaleme alınmıştır.[12,16,17]

Çok sayıda nüshası kütüphanelerimizde ve yabancı ülke kütüphanelerinde mevcuttur. Bazıları; İstanbul Üniversitesi Yıldız (209 ve 344), Fatih Millet (Tıp 359), Süleymaniye Laleli (1621, 1622 ve 1646/3), Lala İsmail (385), Kadızade Mehmet (341), Hamidiye (1041/5); Berlin

Staats Bibliothek Diez A. 40. 62; Wien National Bibliothek Manuscrits Oriental A.F. 2229a; Paris Bibliothek National Cat. Manuscrits Turcs. A.F. 169'da nüshası vardır.[3] Ayrıca Bursa, Çorum, Kayseri, Kastamonu, Kütahya, Manisa Süleymaniye Hacı Mahmud 5516 ve Ayasofya 3734'de de nüshaları olduğu bildirilmiştir.[17] (Yanmadan önce Saraybosna Şarkiyat Enstitüsünde (Y. 2884) bir nüshası daha olduğu kayıtlardadır.)

Teshil, 1992 yılında Zikri Turan tarafından doktora tezi olarak, 2010 yılında ise Onur Yıldırım ve 2018 yılımda Nesibe Koldanca tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ancak henüz basılmamıştır.

TERVİHÜ'L-ERVAH

Hekim Ahmedî'nin (Taceddin İbrahim b. Hızır) Emir Süleyman'a ithafen mesnevi tarzında yazdığı manzum eseri iki cilt olup birinci cildin teorik kısmında anatomi, patoloji gibi temel tıp bilimleriyle, koruyucu hekimlik ve farmakoloji gibi uygulamalı tıp bilimleri hakkında bilgiler verilmekte, ikinci ciltte ise yukarıdan aşağıya bütün hastalıklar ve tedavilerinden bahsedilmektedir.[3] Şehsuvaroğlu Mısır'da tıp tahsili yaptığı muhakkaktır dediği halde A.Haydar Bayat hekim olmadığını iddia etmektedir.[19,20]

Topkapı Revan 1681'de kayıtlı nüsha Osman Şevki'ye göre müellif nüshasıdır.[21] Topkapı Sarayı III. Ahmet (1986) ile Süleymaniye Ayasofya (3595) birbirini tamamlayan iki eksik nüshadır. Atatürk Kitaplığı M. Cevdet (0. 47) ise ilk 7000 beytin yer aldığı bir nüshadır.

TDK Kütüphanesi katolog kayıtlarında 1972 yılında "*Ahmedî'nin Tervihü'l-Ervah Mesnevisi*" baştan 85. varaka kadar transkripsyonu Selma Erdem (Tez/520) tarafından, 86. varaktan itibaren transkripsiyonu ise Mediha Güngör (Tez/519) tarafından tez olarak hazırlandığı bilgisi verilmektedir.[22] Ayrıca Osman Özer tarafından 1995 yılında "*Ahmedî, Tervihü'l-Ervah, Giriş-İnceleme-Metin*" adıyla doktora tezi olarak çalışılmış ancak basılmamıştır.

YADİGÂR (YADİGÂR-I İBN-İ ŞERİF)

İbn Şerif'in (Ali Çelebi b. Şerif et-Tabib) genellikle hijyen, hastalık belirtileri, semptomatoloji ve tıp müfredatı farmakoloji ve tedaviden bahseden bu eseri devri için çok önemli bir müfredat kitabıdır. İbn Sina ve İbn Baytar'dan yararlanılarak yazılmıştır.[3] Klasik İslam tıp kitabı düzeninde yazılmış olup, hava, meskenler, giyecek ve yiyecekler, sular, diyet gibi koruyucu hekimliğe ait bölümlerle, baştan ayağa hastalıklar ve tedavileri, ortopedik ve cerrahi girişimler sistematik bir düzen içinde aktarılır. Son bölümde tabiplere tavsiyeler yer alır.

Çok sayıda nüshası mevcuttur. Bazıları Süleymaniye Hamidiye (1041), Laleli (1651, 1652 ve 1653), Reisü'l-Küttab (737), Atıf Efendi (1972/4), Topkapı Revan (1684), Bursa Haraççıoğlu (1121), Ulucami (2602), Fatih Millet (88, 184, 218, 369 ve 380), İ. Ü. Küt. T. Y. (7067 ve 7082), İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp tarihi Kürsüsü Kütüphanesi (38, 84 ve 284), Köprülü (989), Nuruosmaniye (3616)'dedir. Ayrıca Münih Bayerish Staats Biblithek cod. Turc. 242; Berlin Staats Bibliothek Ms. Or. Diez. A. Fol. 59.[3] Zagrep Şarkiyat Ens. Küt. T. Y. 590 yurtdışında nüshaları mevcuttur. (Yanmadan önce Saraybosna Gazi hüsrev Bey Kütüphanesi Y. 1900, 2442, 3430; Saraybosna Higiyenski İnst. Küt. 50/5 rt. 15 nüshaları da kayıtlarda mevcuttu.)

Sadeleştirilmiş ve transkripsiyonlu metin olarak Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği tarafından önce 2003-2004 yıllarında 2 cilt halinde, 2017 yılında ise tek kitap olarak yayımlanmıştır.

HÜLÂSATÜ'T-TIP (HEKİM HAYREDDİN'İN ESERİ)

Hekim Bereket'in Hülasa adlı eserinden başka aynı isimli eserler de mevcuttur. Bunlardan biri de Hekim Hayreddin'in eseridir. Çandaroğulları'ndan İsfendiyar Beyzade Kasım Bey adına yazılmıştır.

Dört bölüme ayrılmış olup ilk bölümde Tıbb-ı Nebevî, ikinci bölümde anatomi ve fizyoloji, üçüncü bölümde teorik tıp bilgileri, dördüncü bölümde ise pratik tıbbi bilgiler yer almaktadır.

Bursa Ulucami Kitaplığı (2601) ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kütüphanesi'nde (15402/A)'de nüshaları vardır.

HÜLÂSA Fİ'T-TIBB (CERRAH MES'UD'UN TERCÜMESİ)

Otuz bölümden meydana gelen bu eserde cerrahi ile ilgili bilgiler ihtiva eden bu eser Cerrah Mes'ud'un olarak bilinirse de Cerrah Mes'ud sadece mütercimidir. Süleymaniye İsmihan Sultan 332'de kayıtlı nüshasında belirtildiği üzere Ebu Tahir İbrahim b. Muhammed el-Gaznevi'ye isnad edilen *Hulâsa fi Fenni'l-Cirâha* adlı eserinin tercümesidir.[3]

Bursa Haraççıoğlu (1149/1), Kütahya Vahit Paşa (805), Diyarbakır İl Halk (1352/2), Ali Emiri (170) ve Süleymaniye Fatih (3550)'de nüshaları da vardır.

Cerrah Mes'ud'un tercüme ettiği *Hulasa*, 2009 yılında hem İlhan Uçar tarafından doktora tezi, hem de Melek Külcü tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

BAHNAME-İ PADİŞAHİ

Salahaddin tarafından Germiyan Beylerinden Sultan Yakub b. Devlet Han adına yapılmış Türkçe bir çeviridir. Eserin aslı Farsçadır Ebu'l-Berekât Hace Nasîreddin-i Tûsî tarafından, *Bâhü'l-Şâhiyye ve'l-Terkîbâtü's-Sultâniyye* adıyla Halife Me'mun için yazıldığı söylenir.[23] Eserin özelliği en eski bahname olmasıdır.

Bu tercümenin beğenilmemesi dolayısıyla sonradan Musa b. Mesud tarafından Farsça aslından Sultan II. Murad için yeniden Türkçe'ye çevrilmiştir. (Bkz. *Bahnâme-i Padişahî Tercümesi*)

İ. Ü. Küt. (T. Y. 3956); Bayezid Bel. Küt. M. Cevdet (491); Manisa Kütüphanesi Toplama Böl. (6517/2); Muradiye (1860) nüshaları vardır.[3]

TIBB-I NEBEVİ

Ebu Nuaym Hafız İsfahani'nin *Kitabü'ş-Şifa fi Ahadisi'l-Mustafa* isimli Arapça eserinin Germiyanlı şair ve hekim Ahmed Dai (Ahmed b. İbrahim b. Mehmed) tarafından II. Murad devri vezirlerinden Timurtaşpaşazade Gazi Umur Bey adına dilimize çevrilmiş halidir. Hz. Muhammed'in hadislerinin tekrar tekrar rivayet edilmiş olması sebebiyle İmam Ahmed b. Yusufu't-Tifaşî'nin bazı isnadları ve rivayetleri çıkararak hazırladığı *el-Vâfî fi't-Tıbbi'ş-Şâfî* isimli özetinden yararlanarak tercüme ettiğini bildirmektedir.

Süleymaniye Fatih (3450); İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kürsüsü Kütüphanesi (Y. 90, 97, 104); Cerrahpaşa Tıp tarihi Küt. (335, 442, 565) nüshaları vardır.[3,24]

KİTAB-I MÜNTEHAB-I FİT-TIBB

Hekim Abdülvehhab b. Cemaleddin b. Yusuf b. Ahmed el-Mardânî'nin Çelebi Sultan Mehmed adına yazılmış, kendinden önceki muteber Arapça ve Farsça tıp kitaplarından seçilmiş alıntıların tercümeleriyle meydana getirilmiş on bölümden oluşan eseridir.[20,25]

Konya Koyunoğlu, Tire Necip Paşa (591), Manisa (6517), Süleymaniye Fatih (3638) ve Köprülü (184) nüshaları vardır.

Ali Haydar Bayat'ın hazırladığı *Kitab-ı Müntehab-ı fi't-Tıbb* 2007 yılında Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği tarafından yayımlanmıştır.

SULTANİYYE

İki nüshasında eserin adı Haza Kitabu Sultaniyye Muhammed b. Mahmud Şirvani olarak geçmektedir.

On dört bab olan eserde sırasıyla yemekler, sular, beden hareketlerinin fayda ve zararları, göz sağlığı, kulak sağlığı, uyku, kusmanın fayda ve zararları, müshillerin ve kabızlığın fayda ve zararları, hamamın fayda ve zararları, cimanın tedbiri, cimaa kuvvet verenler, dört mevsimin özellikleri, gıdaların özellikleri, müshil şaraplar ve huknelerden bahseder. Bu son bölüm aynı yazarın Arapça'dan tercüme ettiği yemeklerle ilgili eseri Kitabü't-Tabih Tercümesi'nde de yer almaktadır.

Köprülü Küt. Fazıl Ahmet Paşa (184/2), Süleymaniye Serez (2756), Şehid Ali Paşa (2074/1) nüshaları bulunmaktadır.

Ayrıca Şirvani'ye ait İlyasiye adlı Türkçe bir eserden de bahsedilmektedir.[23]

TUHFE-İ MURADİ

Muhammed b. Mahmud Şirvanî'nin Sultan II. Murad adına yazılmış yine kendi eseri olan *Cevhernâme*'sinin genişletilerek, cinsi gücü kuvvetlendirici, güzel kokuları ihtiva eden kısımlarının ilavesi ile meydana getirdiği kıymetli taşlarla ilgili bir eserdir.[26]

Arkeoloji Müzesi (728), Bursa Haraççıoğlu (1098/2), Süleymaniye Bağdatlı Vehbi (1493), Ayasofya (3577), Paris Milli Kütüphanesi'nde (1302) ve Atatürk Kitaplığı M.Cevdet (281) nüshaları vardır.

Mustafa Argunşah'ın hazırladığı *Tuhfe-i Muradi*, 1999 yılında TDK tarafından, 2012 yılında Yazma Eserler Kurumu tarafından basılmıştır.

MÜRŞİD

Muhammed b. Mahmud Şirvanî'nin Osmanlı tıbbında göz hastalıklarıyla ilgili en hacimli eser olarak bilinmektedir.

Topkapı Sarayı, Koğuşlar (1061) ve Manisa İl Halk Küt. Eski Eserler (1840) iki nüshası vardır. Millet Ali Emiri Tıp 254/86'daki *Haza Kitab-ı Kehhal-nâme-i Nûru'l-Uyûn* adlı eserin fihristinden *Mürşid*'in kısaltılmış bir nüshası olduğu anlaşılmaktadır.[26]

A.Haydar Bayat ve Necdet Okumuş'un hazırladığı Mürşid, 2004 yılında AKM tarafından yayımlanmıştır.

MİFTAHÜ'N-NUR VE HAZAİNÜ'S-SÜRUR

Sinoplu Mü'min b. Mukbil'in Çandaroğulları'ndan Kötürüm Bayezid Beyoğlu İsfendiyar Bey adına yazılmış, anatomi, hijyen ve bilhassa göz hastalıklarından bahseden eseridir.[5]

Eserin bir nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale'dedir. Süleymaniye Hamidiye 1304/4; Nuruosmaniye 3585; Manisa Muradiye 1857'de nüshaları vardır. Ayrıca Millet Ali Emiri 255'de *Kitabü't-Tıp* ismiyle bir nüshası daha vardır.[11] Osman Şevki ve İ.Uzel, Süleymaniye Yahya Ef. Hacı Mahmud Kit. 5507 bir nüsha olduğu belirtmiştir.[21] Esin Kahya da, Ali Emiri Tıp 279 ve Antalya Tekelioğlu 685'de nüshaları olduğundan bahsetmektedir.[27]

Mehmet Ünal Şahin 1994 yılında doktora tezi, Nurcan Cinaz ise 2005 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlamışlarsa da basılmamıştır.

ZAHİRE-İ MURADİYE

Sinoplu Mü'min b. Mukbil'in Sultan II. Murad'a ithafen yazdığı eserinde bütün hastalıklardan söz edilmesine rağmen özellikle göz hastalıkları üzerinde durulmuştur. Ayrıca eserde göz ameliyatlarında ve dağlamada kullanılan alet resimleri vardır. Yazar eserine kendi gözlemlerini de eklemiştir.[3]

Süleymaniye Yahya Efendi Hacı Mahmud 5500'de bir nüshası vardır.[3,11]

Hüseyin Demir'in 2002 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Zahire-i Muradiye* henüz basılmamıştır.

BAHNÂME-İ PADİŞAHÎ TERCÜMESİ

Yakup b. Devlet Han adına yapılan bahname çevirisinde belirtildiği gibi II. Murad Han adına Musa b. Mesud tarafından yeniden yapılmış bir çeviridir. Asıl eser on sekiz bölüm olduğu halde bu çeviri on yedi bölümdür. 6. bab'a kadar Farsça aslının aynı ise de sonra kısmen fark etmektedir.

İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde iki nüsha vardır. (T. Y. 3378 ve 3501). Ayrıca Süleymaniye Şehid Ali Paşa (2832/4), Milli Kütüphane (4567/1) ve Atatürk Üniversitesi (272) nüshaları da bulunmaktadır. Kuveyt Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde de bir nüshası olduğu bildirilmiştir.[28]

MECMUATÜ'L-FEVAİD

Hekim Beşir Çelebi'nin otuz bölümlük iç hastalıklarından bahseden bir eseridir. Son bölümde alfabetik olarak droglar verilmiştir. Şair ve tarihçi Hekim Beşir Çelebi tarafından 1436 tarihinde Karamanoğlu II. Mehmed Beyzade İbrahim adına yazılmış bir nüshası Paris Milli Kütüphanesi'ndedir.[3] Cerrahpaşa Tıp Tarihi Müzesi (684) ve Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nde (E-106) nüshaları da vardır.

Güllü Özdemir'in 2018 yılında Hekim Beşir Çelebi Mecmûʿatüʾl-Fevâyid adıyla hazırladığı doktora tezi basılmamıştır.

FÂİDE-İ HASSAT (RİSALE-İ HASSATÜ'L-KİLYE VE'L-MESANE)

Hekim Ahi Çelebi'nin (Tebrizi Mehmed b. Kemal) on bölüm halinde böbrek ve mesane taşları hakkında Türkçe yazılmış çok kıymetli tıbbi bir eserdir.Bu kitap, döneminde ve daha sonraları önem kazanmış klasik bir tıp kitabı olarak hekimlere örnek olmuştur.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T. Y. (314 ve 7101), Süleymaniye Hamidiye (1463/4), Bağdatlı Vehbi (1491)'de nüshaları vardır.

Bosna Müzesi Küt. (726)'de kayıtlı nüshanın akibeti hakkında bilgimiz yoktur.

MAİDET-ÜL HAYAT (MADDETÜ'L-HAYAT)

Akşemseddin ismi ile şöhret bulan Mehmed b. Hamza'nın ruhani tıbba ait bir eserdir. Rüyada kendisine keşfolunan Ma-i Kibrit-i Şerif'in faydalarını saymaktadır. Akşemseddin'in hekim olup olmadığı tartışılmakla birlikte *Alaim-i Cerrahin*, *Menafi'u'n-Nas* ve *Kemaliyye* adlı eserlerde Akşemseddin'den alıntıların bulunması onun devrinde kabul gören bir hekim olduğunun göstergesidir.[8] Osman Şevki'ye göre hastalıkların sebeplerini araştıran tabiplerimizin ilk saflarında gelir.[21] Bu eserinde mikrop ve bulaşma fikrini hatırlatan cümleler bulunmaktadır.[21,25]

Aynı yazarın Yadigâr-ı Tıbb adlı bir Tıbb-ı Nebevi tercümesi bulunduğu da belirtilmektedir.[21,25,29]

Topkapı Sarayı Hazine (552 ve 1744/2,), Millet Ali Emiri (Tıp 126 [297), Edirne Selimiye (53), Ankara Ü. İlahiyat Fak. (7459), Antalya Elmalı Küt. (81/4), İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji A.B.Dalı Küt. (265/1), Süleymaniye Bağdatlı Vehbi (1462/1), Esad Efendi (3539/3)'de nüshaları bulunmaktadır. Ayrıca Millet Ali Emiri Tıp 58/2'de *Der Beyan-ı Menafi'-i Dühn-i Kibrit ve Keyfiyyetu İsti'malihi* adıyla bir nüshası daha vardır.[3]

Ali İhsan Yurd ve Mustafa Kaçalin tarafından hazırlanan Akşemseddin kitabında transkripsiyonlu metni yayımlanmıştır.[30]

HAZÂ'İNÜ'S-SA'ÂD`ÂT

Eşref b. Muhammed'in yazdığı eser dört bölüm olup ilk üç bölümünü koruyucu hekimlik bilgilerine ayırdığını kendisi

açıklamıştır. Ayrıca eserde embriyolojik ve deontolojik bilgiler de vardır.

Bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Hazine 557'de kayıtlıdır.

Bedii Şehsuvaroğlu'nun hazırladığı *Hazâ'inü's-Sa'âd`ât* 1961 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır.[31]

TERCEME-İ AKRABADİN

Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali b. Elhac İlyas'ın ilk eseridir. II. Beyazıd Amasya'da vali iken özel hekimi olan Şeyh Mehmed b. Ahmed Mütetabbib el-Mardinî'nin ricası üzerine Cürcani'nin Farsça yazdığı *Zahire-i Harzemşahi* isimli Tıp kitabının sonundaki Akrabadin kısmının tercüme etmiştir. Fakat Cürcani'nin 31 bölümlük eserine 2 bölüm de (29 ve 33. bölümler)kendisi ilave etmiştir.[32]

Süleymaniye Fatih (3536) ve Kılıç Ali Paşa (716/1)'da nüshaları vardır. Muhammed b. Ali el-Muzaffer tarafından 1476 yılında yazılan bir nüshası III. Ahmed (2124)'de bulunmaktadır.

Şaban Doğan'ın 2009 yılında hazırladığı doktora tezi basılmamıştır.

CERRAHİYYETÜ'L-HANİYYE

Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Zehravi'nin *et-Tasrif* adlı eserinin son üç bölümü olan Cerrahi kısmının tercümesine endisinden de üç bab ekleyerek hazırladığı eseridir. Metinde kendi deneyimlerini de eklediği bazı değişiklikler mevcutsa da en önemli katkısı minyatürlerdir.

Paris Bibliotheque National Suppl. Turc 691 ve Fatih Millet Küt. Ali Emiri 79'da kayıtlı nüshaları bizzat kendi hattıyla yazılmıştır. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji AD Kütüphanesi 35'de kayıtlı üçüncü bir nüsha daha vardır.

İlter Uzel ve Kenan Suveren tarafından hazırlanan tıpkı basım ve transkripsiyonlu metin TTK tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır.[33]

MÜCERREBNAME

Sabuncuoğlu Şerefeddin'in hayatının sonlarında, 85 yaşında iken yazdığı ve kendi tecrübelerini aktardığı te'lif eseri diğerlerinden daha fazla yayılmış ve kütüphanelerimizde pek çok nüshası bulunmaktadır. Eser, çevresindeki hekim dostlarının arzusu üzerine yıllar boyu edindiği tecrübeleriyle, faydasını gördüğü çeşitli ilaç terkiplerini bir araya getirdiği onyedi bölümden meydana gelmektedir.

Sabuncuoğlu Şerafeddin'in bu eserinin en önemli özelliği deney ve gözlemlerini aktarmasıdır. Zaten adı da "Deneylerin neticesi olan kitap" manasına gelmektedir.

Süleymaniye Ayasofya (3720 ve 3729), Şehit Ali Paşa (2097/1 ve 2103/2), Fatih (3619 ve 3546/3), Hamidiye (1034/2), İ.Ü. Küt. (7108)'de nüshaları bulunmaktadır.

İlter Uzel ve Kenan Suveren tarafından tıpkı basım ve transkripsiyonlu metin olarak yayımlanmışsa da yapılan hatalar dolayısıyla piyasadan çekilmiştir.[32]

ALAİM-İ CERRAHİN

Cerrah İbrahim b. Abdullah'ın II. Bayezid döneminde Mora seferi sırasında Muson Kalesinde bulunan Yunanca ve Süryanice yazılmış Çindar kitabı özetleyerek Türkçeye tercüme ettiği ve kendinden önceki Osmanlı hekimlerinden de faydalanmak suretiyle hazırladığı bu eserine kendi tecrübelerini de eklediğini düşündürmektedir. Eser yirmi iki bölümden meydana gelmiştir. Tıp tarihimizde frengi hastalığını ve tedavisini anlatan ilk eserdir. Ayrıca bu eser ilk defa ateşli silah yaralanmalarından söz etmektedir.

Süleymaniye Hekimoğlu Ali Paşa (568), Millet (Tıp 205), İstanbul Ün,versitesi Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ens. Yazma (125), Gotha (107), Manisa Muradiye (1844) ve İ.Ü. Küt. (7147)'de nüshaları vardır.

Mehmet Gürlek'in İnceleme-Metin-Tıpkıbasım olarak hazırladığı eser Yazma Eserler Kurumu tarafından basılmıştır.[34]

KİTABÜ'L-MÜHİMMAT

Yazarı bilinmeyen tercüme ve te'lif karışımı bir eserdir.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi-İhtisas Kütüphanesi 1353/1'de ve Nuruosmaniye Kütüphanesi 3617'de kayıtlı iki nüshası bilinmektedir.[30]

Sadettin Özçelik'in hazırladığı *Kitabü'l-Mühimmat* 2001 yılında AKM tarafından basılmıştır.

KEMÂLİYYE

Yazarı bilinmemekle birlikte kendi ifadesine göre Bursa'da Şeyh Kemaleddin'in teklifi ile yazılmıştır. Giriş ve onbir bölümden meydana gelir. Baş, göz, ağız, diş, bel, idrar yolları, cima, makad kaşınmaları, şerbetlerin terkibi, macunlar, murabbalar konularını işler. En sonunda etibbaya (tabiblere) vasiyet vardır.

Süleymaniye Laleli (1646), Bağdatlı Vehbi (1465), Şehid Ali Paşa (2074), İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi,

Tıp Tarihi Kütüphanesi'nde (12), Bursa Moralı (810) ve Haraççıoğlu (1149/6)'da nüshaları vardır.

Muhammed Yelten'in 1993 yılında İst. Üniv. Yayınları arasında yayımladığı ve Şirvanlı Mahmud'a ait oarak belirttiği *Kemâliyye*'den sonra Ali Haydar Bayat'ın 2007 yılında Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği tarafından yayımlanan *Kemâliyye*'de Şirvanlı Mahmud'a ait olamayacağı belirtilmiştir.

MUCEZÜ'L-KANUN TERCÜMESİ

Yazarı Ahmed b. Kemal (Ahi Çelebi'nin babası Ahi Ahmed b. Kemal olmalıdır). İbn Sina'nın Kanun'una İbnü'n-Nefis tarafından yapılan şerhin Türkçe tercümesidir.

1578 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshası Nuruosmaniye (3478)'dedir.

Sonuç olarak

Bu bölüm, 2000 yılında tamamladığım "*İlk Dönem (14-15. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri*" adlı tezimin Türkçe Tıp Yazmaları bölümünden yeni bilgilerle güncellenerek hazırlanmıştır. Tez çalışmalarımı yaptığım 1996-2000 yılları arasında henüz transkipsiyonları yapılmamış olan *Edviye-i Müfrede, Yadigar, Tervihü'l-Ervah, Kitab-ı Müntehab-ı fi't-Tıbb* gibi eserlerin başta Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere Millet ve Topkapı Sarayı Kütüphanenelerindeki nüshalarından tezim için gerekli kısımlarının transkripsiyonlarını bizzat yapmış ve sadeleştirmiştim. İnceleyemediğim diğer nüshaları kaynaklardaki bilgilere dayanarak yazmış ve her bir nüsha için hangi kaynaktan aldığımı da belirtmiştim.

Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye üzerine yazdığı makalesinde Mustafa Koç, 2006 yılında basılan Osmanlılarda Sağlık isimli kitapta yazmış olduğum "Osmanlı Dönemi Türkçe Tıp Yazmaları" başlıklı bölümdeki *Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye Tercümesi* nüshaları kısmında sadece Manisa kütüphanesi kaydının bulunmasını eleştirmiştir. Doktora tezimin giriş kısmındaki bölümü sonraki dönemlere genişleterek yazdığım bu kitap bölümü editörler tarafından kısaltıldığı için sadece Manisa kısmının kalmış olması dolayısıyla sayın yazarın benim o şekilde yazmış olduğumu düşünmesi normal sayılabilirse de tezim hem YökTez'de hem de Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisinin 6. ve 7. sayılarında iki bölüm halinde (maalesef dizgicilerin hatası yüzünden Osmanlıca karakterler bozulmuş ise de) yayımlanmış olmasına rağmen bunları görmeden hüküm vermesi bir bilim insanınına yakışmamıştır. Tezimi inceleseydi, birçok eserin henüz transkripsiyonlarının olmadığı dönemde kütüphanenelerde tezim için gerekli kısımlarının transkripsiyonlarını ve sadeleştirmelerini yapmış, *Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye Tercümesi*'nin İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kütüphanesi'ndeki nüshasında tezimle ilgili kısmının transkripsiyonunu yapmış ve sadeleştirmiş birisi olarak inceleyemediğim diğer nüshaları kaynaklardaki bilgilere dayanarak yazdığımı görürdü ve editör kısaltmasına kurban giden bir yazımı bu şekilde eleştirmezdi diye düşünüyorum.

Yeni kaynaklardaki bilgilerle güncellemeye çalıştığım bu bölümde yine de tüm nüshaları bizzat görme şansım olmadığı için hatalarım olabilir. Bu anlamda düzeltici eleştirilere her zaman açık olduğumu belirtirim.

KAYNAKLAR

1. Uzel İ. İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi [Doktora Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 1979.
2. Şeşen R. Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları. Tıp Tarihi Araştırmaları. 1993;5:11-20.
3. Süveren K, Uzel İ. İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış. Tıp Tarihi Araştırmaları. 1988;2:126-42.
4. Şehsuvaroğlu BN. Eczacılık Tarihi Dersleri. İstanbul; 1970.
5. Derin A. Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük) [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 1987.
6. Kafadenk N. Hekim Bereketin Tuhfe-i Mubarizi Adlı Eserinin Tenkitli Metni ve Akrabadin Kısmının İncelenmesi [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 1996.
7. Şeşen R, İzgi C, Akpınar C. Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Katalogu. İstanbul: IRCICA; 1984.
8. Yelten M. Şirvanlı Mahmud/Kemaliyye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi; 1993.
9. Adıvar AA. Osmanlı Türklerinde İlim. İstanbul: Remzi Kitabevi; 1991.
10. Canpolat M. XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede. Türkoloji Dergisi. 1973;5(1):21-47.
11. Şehsuvaroğlu BN, Demirhan Erdemir A, Cantay Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık; 1984.
12. Şehsuvaroğlu BN. Anadolu'da Türkçe İlk Tıp Eserleri. İst. Üniv. Tıp Fak. Mecmuası. 1957;20(1):78-93.
13. Tokaç M. İlk Dönem (XIV-XV.Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri [Doktora Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü; 2000.
14. Koç M. Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Bir Tıp Metni: Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye Üzerine. Türkbilig. 2017;34:1-6.
15. Koç M. Selçuklu ve Osmanlı Tıp Tarihi Telif ve Tercüme Hareketinde Yeni Bir Tercüme: İbrâhîm B. Ebî Sa'îd El-Magribî El-Alâî'nin Eseri ve Türkçe Çevirisi. Türk Kültürü. 2017;2:23-30.
16. Akpınar C. "Hacı Paşa". İstanbul: DİA; 1996. c. 14 s. 493.

17. Önler Z. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa I Giriş-Metin. Ankara: T.D.K. yay.; 1990.
18. Önler Z. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük. İstanbul: Simurg; 1999.
19. Şehsuvaroğlu BN. Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri). İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. 1954;16(4).
20. Bayat AH. Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı Müntehab [~1430], VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiriden, İzmir, 22-24 Mayıs 2000.
21. Uludağ OŞ. Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi. İlter UZEL, sadeleştiren. Kültür Bakanlığı yayın no: 1296, Ankara, 1991.
22. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Katolog arşivi http://katalog.tdk.gov.tr/details?id=61369&materialType=BK&query=Ahmedi%27nin+Terv%C3%AEh%C3%BC%27l+Erv%C3%A2h+Mesnevisi
23. Bayat AH. Tıp Tarihi. 3. Baskı. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği; 2016.
24. Sarı Akdeniz N. Tıbb-ı Nebevi ve Hz. Muhammed'in Sağlıkla İlgili Öğüdleri. Yeni Symposium. 1981;19(2):65-78.
25. İhsanoğlu E. "Osmanlı Bilimi Literatürü" Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 2. Cilt. İstanbul: Zaman; 1999.
26. Bayat AH. Muhammed bin Mahmud Şirvanî ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri 'Mürşid'. Tıp Tarihi Araştırmaları. 1998;7:24-46.
27. Kahya E. "Onbeşinci Yüzyılda Yaşamış Bir Hekimimiz, Mümin b. Mukbil", I. Türk Tıp Tarih Kogresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (İstanbul 17-19 Şubat 1988), Ankara, 1992, s: 93-102.
28. Ceylan Ö. Kuveyt Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 3. İstanbul. 2000. p. 199-226.
29. Döğen Ş. Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi. İstanbul: Yeni Asya Yayınları; 1987.
30. Yurt Aİ. Akşemseddin [1390-1459] Hayatı - Eserleri: Ekleme ve düzeltmelerle yayına sunan Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları; 1994.
31. Eşref b.Muhammed; Hazâ'inü's-Sa'âdât 1460 (H. 864), Haz. Bedii N. Şehsuvaroğlu, Ankara: TTK Yayınları; 1961.
32. İlter U, Süveren K, Sabuncuoğlu Ş. Mücerreb-nâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayını; 1999.
33. İlter U, Sabuncuoğlu Ş. Cerrahiyyetü'l-Haniyye, I-II. Ankara: 1992.
34. İbrahim bin Abdullah; Alâ'im-i Cerrâhîn (Cerrah-name) İnceleme-Metin-Tıpkıbasım. Mehmet Gürlek M, yayına hazırlayan. Yazma Eserler Kurumu. 2016.